

<i>Розділ 8</i>		
Небажана вагітність: контрацептиви та аборти		141
<i>Розділ 9</i>		
Заборонений секс: коли, кому й чому не можна було займатися сексом		155
<i>Розділ 10</i>		
Зрада: позашлюбні стосунки українців		166
<i>Розділ 11</i>		
Співжиття «на віру»: громадянські шлюби у традиційній культурі		180
<i>Розділ 12</i>		
Статеві та венеричні хвороби		187
<i>Розділ 13</i>		
Еротика та смерть: сороміцькі голосіння й народна еротико-сміхова культура		200
<i>Розділ 14</i>		
Пестливе й сороміцьке: як українці говорили про секс		215
Післямова		230
Примітки		235

ВСТУП

Тривалий час історії сексуальності й тілесності у вітчизняній історико-етнологічній науці не існувало взагалі.

Радянська доба — час тоталітаризму, пригнічення особистості й, зокрема, сексуальності. Чого варта лишень усім нам добре відома фраза, що стала візитівкою тієї епохи: «У СРСР сексу немає». Справді, в радянський період будь-які теми, пов'язані з тілесністю й сексуальністю, було повністю усунуто з поля вітчизняної гуманітарної науки.

До встановлення більшовицького режиму питання сексуальності також не вилилися в напрямок наукових досліджень, хоча й з інших причин: у силу історичних обставин і відсутності власної державності українські історики й етнографи фокусували увагу насамперед на ідеях обстоювання незалежності України та активно досліджували народне життя, побут, звичаї, культуру тощо, вбачаючи в селянах ядро «справжнього» українця. До того ж більшість тогочасних дослідників зазнала впливу романтизму й міфологічної школи, що взагалі не передбачали фіксації «сороміцького». Їх цікавили здебільшого класичні теми в царині матеріальної (одяг, їжа, житло,

господарчий реманент тощо) й духовної (вірування, звичаї, світогляд, фольклор тощо) культури. Саме тому українська історична наука має чимало важливих записів із цієї сфери та обмаль — з теми людської тілесності й сексуальності.

Та все ж, попри загальну тенденцію, дехто з тогочасних дослідників чудово розумів важливість і значущість «сороміцьких» тем (як їх тоді називали). Вчені-теоретики й етнографи-аматори фіксували та вводили в науковий обіг важливі матеріали, які ми можемо використати зараз, аби реконструювати історію сексуальних стосунків наших предків. Записана ними інформація сьогодні набуває особливого значення.

Серед найголовніших праць варто згадати дослідження Володимира Гнатюка, Федора Вовка, Катерини Грушевської, Пелагеї Литвинової-Бартош, Миколи Сумцова, Василя Кравченка, Марка Грушевського й Зенона Кузелі та багатьох інших. Частина цих праць опублікована в тогочасних наукових збірниках і виданнях, частина — зберігається в рукописних фондах архівів України.

Отож саме завдяки плідній праці українських етнографів середини XIX — початку XX століть, а подекуди й науковій сміливості та наполегливості ми отримали в спадок унікальний і цікавий першоджерельний матеріал, який дає змогу наблизитися до тієї епохи та зрозуміти життя українців позаминуло століття.

Поміж тим маю зауважити: кожне джерело — важливе, але не є бездоганно об'єктивним. Тут може бути багато зауважень: чи справді наявні матеріали відображають світогляд тогочасних людей, чи це певна інтерпретація збирачів етнографічного матеріалу; чи не «редагували» останні (під кутом свого бачення) зібрані записи, залишаючи, приміром, те, що вважали значущим; чи не пріоритезували дослідники власні уявлення (або уявлення тогочасного суспільства),

здійснюючи селекцію емпіричного матеріалу; чи точно відтворювали чоловіки-етнографи жіночий світ тощо.

Не останню роль в об'єктивності етнографічних джерел відіграє й контекст здійснення запису: опис обставин, середовища, в якому цей запис зроблений, реакція та манери оповідача тощо.

З упевненістю сказати, за яких обставин зроблений той чи інший запис та чи є він об'єктивним відтворенням тогочасних світоглядних уявлень і повсякденних практик, складно. Між тим наявний матеріал дає змогу принаймні зробити **спробу** реконструкції світоглядних уявлень, вірувань, пересторог, а також реальних практик, пов'язаних із сексуальністю та тілесністю, не претендуючи на сто відсотково достовірне віддзеркалення реальної ситуації.

Окремо хочеться звернути увагу читача на те, що джерела із запропонованої тематики є регіонально неоднорідними, а часом і взагалі поодинокими (зокрема, відомості про «притулу» — інтимну гру — є лише з Київщини); відтак важко зрозуміти, чи дослідники з якоїсь причини не фіксували такого роду матеріал, чи просто такої традиції не було. З огляду на це реконструйовані вірування й світоглядні уявлення, пов'язані з історією українського сексу, слід вважати радше припустимими, аніж безапеляційно ствердними.

Частина джерел — російською, бо тривалий час ця мова була офіційною для земель Російської імперії, куди входили й українські етнічні землі; тому в цій книжці подано їх переклад українською.

До реконструкції сексуального життя наших пращурів також були також долучені й польові етнографічні записи, зібрані мною власноруч упродовж 2003–2007 та 2011–2013 років, а також матеріали інших дослідниць, серед яких вирізняються польові записи Оксани Кісь.

Інтерв'ю бралися й у наших сучасниць (на момент інтерв'ювання вік опитаних жінок коливався від 70 до 90 років), ці матеріали є важливими, адже дають змогу простежити тяглість традиції, з'ясувати, які звичаї залишилися в минулому, які трансформувалися, а які побутують і нині. Зрештою, «живі» історії дають поживу для роздумів: а що ж змінилося в царині приватного й інтимного життя українки за останні сто років?

Хронологічні рамки цієї книжки охоплюють останній період побутування традиційної, аграрної культури в доіндустріальну епоху, тобто середину XIX — початок XX століть. Соціальна верства дослідження — сільське населення. Географічні межі — українські території, які в зазначений час були у складі різних держав. Так, Галичина, Буковина й Закарпаття в XIX столітті перебували у складі Австрії та Австро-Угорської імперії. Правобережна Україна й Волинь (або, як їх ще називали, Південно-Західний край) після переділу Польщі відійшли до Російської імперії. Лівобережна Україна перебувала у складі Російської імперії з XVII-XVIII століть. З огляду на це певні традиції були характерними лише для окремих територій, тому періодично наша увага зосереджуватиметься на тому чи іншому конкретному регіоні, що буде зазначено у відповідному розділі разом з окресленням географічних меж побутування того чи іншого явища.

Завершити вступне слово хочу словами видатного фольклориста, історика, публіциста та літературознавця **Володимира Гнатюка** (1871-1926), який наголошував, що праці «сороміцького» змісту «не друкуються для панночок, ані для ціцькових дітей, ані для естетиків та моралістів, що стоять на рівні з ними в духовім розвою, а для людей, що бажають пізнати життя і творчість нашого народу у всіх його проявах»¹.

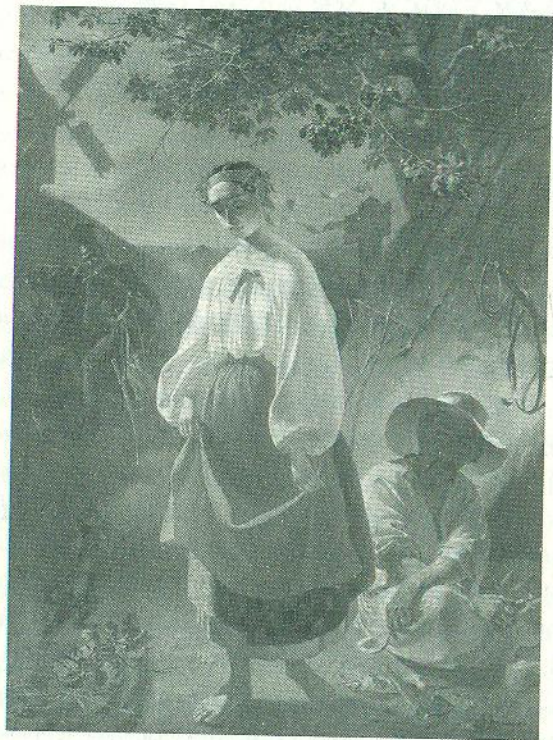
Розділ 1

ДОШЛЮБНІ СЕКСУАЛЬНІ ПРАКТИКИ УКРАЇНЦІВ

Сьогодні, принаймні в цивілізованому світі, секс — особиста справа кожної людини. Наявність або відсутність статевого життя, позашлюбних дітей, офіційної сім'ї тощо здебільшого не впливає на статус особи в суспільстві. Проте так було не завжди. Ще донедавна дошлюбний секс у багатьох європейських культурах був суспільно заборонений, усіяко стигматизувався й засуджувався. Не обійшло це й українського традиційного суспільства.

Ризик дошлюбного сексу стосувався насамперед дівчат, адже був прямо пов'язаний з позашлюбною вагітністю та народженням дитини — безбатченка-байстрюка. Для традиційного українського суспільства така ситуація була вкрай небажаною, адже порушувала тогочасні суспільні устрої та норми, а також уявлення про правильний розвиток життєвого сценарію, де заміжжя й народжені у шлюбі діти були його невід'ємною частиною.

«Порушниця» зазнавала суворох покарань, осуду й ганьби одразу з того моменту, коли про її позашлюбну вагітність ставало відомо. Така дівчина вже не мала права ходити на зібрання молоді; її зовнішність змінювалася:

Т. Шевченко. Катерина (1842)

голову покривали хусткою у спеціальний спосіб, яким вона маркувалася як та, що втратила «калину» до шлюбу (звідси назва — «покритка»).

Покритка вже не вважалася дівчиною, але й не була повноправною у стані жіноцтва, позаяк перейшла до нього «невдало» й «неправильно». Її розглядали як «нечисту» та небезпечну, тому намагалися максимально ізолювати від сільського соціуму: не запрошували на зібрання, свята, до виконання родильно-весільних обрядів тощо. Таким чином, покритка в соціумі була ізолюваною та небажаною особою, а її вчинок (позашлюбна вагітність) розцінювався як ганебний.

З огляду на величезний страх перед суспільним осудом і зневагою перспектива покаліченої долі інколи призводила до того, що дівчата намагалися позбутися вагітності різними методами^{*}, а подекуди й самої новонародженої дитини, адже вона уявлялась уособленням усіх бід і нещастя.

Відомості про випадки або намір дітовбивства через острах знеславлення, розпач і відчай зберігають архівні документи XVII–XVIII століть, фольклор і літературні твори. Приміром, згадаймо поеми Тараса Шевченка «Катерина», «Титарівна», повісті Григорія Квітки-Основ'яненка «Сердешна Оксана» та Івана Нечуя-Левицького «Бурлачка», де показано життєві ситуації, які штовхали дівчат-покриток на вбивство своєї позашлюбної дитини.

Досліджуючи тему позашлюбного сексу, важко не помітити подвійних стандартів: з одного боку, прославлення дівочої скромності, «чистоти», «чесності», культ дівочої цноти; з іншого — всіляке заохочення, необхідність, а інколи навіть примус спільного спання дівчини з хлопцем

^{*} Про способи переривання вагітності див. у розділі 8.